ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

КРИМИНОЛОГИК БАШОРАТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИДАГИ ЎРНИ

Махмудов Муродбек Мадиёрович
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти муаммоларини илмий – амалий тадқиқ этиш маркази “Прокурорлик фаолияти” йўналиши тингловчиси.

https://doi.org/10.5281/zenodo.23930642

Аннотация. *Мақолада криминологик башоратнинг тушунчаси, моҳияти ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасидаги аҳамияти назарий-ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинади. Башорат қилиш жараёни ва унинг натижаси ўртасидаги фарқ очиб берилиб, криминологик прогноснинг асосий вазифалари, принциплари ва тасниф мезонлари ёритилади. Ўзбекистонда криминологик фаолиятни илмий таъминлашга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда прогнозга асосланган профилактиканинг айрим хорижий ёндашувлари кўриб чиқилади. Рақамли таҳлил воситаларидан фойдаланишда маълумотлар сифати, натижаларнинг эҳтимолий хусусияти ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари асосланади. Криминологик башоратни манзилли профилактика дастурларига боғлаш, прогнозларни баҳолаш ва мунтазам янгилаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилади.*

Калит сўзлар: *криминологик башорат, жиноятчилик, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, криминоген омиллар, эҳтимолий баҳолаш, рақамли таҳлил, геоахборот тизимлари, манзилли профилактика.*

Аннотация. *В статье анализируются понятие, сущность и значение криминологического прогнозирования для профилактики правонарушений.*

Разграничиваются процесс прогнозирования и его результат, раскрываются основные задачи, принципы и критерии классификации криминологических прогнозов.

Рассматриваются нормативно-правовые основы научного обеспечения криминологической деятельности в Узбекистане и отдельные зарубежные подходы к профилактике на основе прогнозов. Обосновывается необходимость учитывать качество данных, вероятностный характер результатов и защиту прав человека при использовании цифровой аналитики. Предлагаются направления включения прогнозов в адресные профилактические программы, оценки их качества и регулярного обновления.

Ключевые слова: *криминологическое прогнозирование, преступность, профилактика правонарушений, криминогенные факторы, вероятностная оценка, цифровая аналитика, геоинформационные системы, адресная профилактика.*

Abstract. *This article examines the concept, nature and role of criminological forecasting in offence prevention. It distinguishes the forecasting process from its output and discusses the main objectives, principles and classification criteria of criminological forecasts. The study considers Uzbekistan’s regulatory framework for research support in criminology and selected international approaches to prediction-informed prevention. It highlights data quality, the probabilistic nature of forecasts and human rights safeguards as essential conditions for using digital analytical tools. The article proposes ways to integrate forecasts into targeted prevention programmes and to evaluate and regularly update their results.*

Keywords: *criminological forecasting, crime, offence prevention, criminogenic factors, probabilistic assessment, digital analytics, geographic information systems, targeted prevention.*

Кириш

Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда содир этилган қилмишларга ҳуқуқий муносабат билдириш билан бир қаторда, уларни юзага келтирувчи омилларни барвақт аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Профилактика чораларининг мақсадга мувофиқлиги жиноятчиликнинг ҳозирги ҳолатини қанчалик тўғри баҳолаш ва келгусидаги эҳтимолий ўзгаришларини қай даражада асосли белгилашга боғлиқ. Шу нуқтаи назардан криминологик башорат профилактик фаолиятни илмий ахборот билан таъминловчи восита сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни профилактиканинг умумий, махсус, якка тартибдаги ва виктимологик турларини белгилайди [1]. Ушбу йўналишларда чораларни танлаш учун ҳуқуқбузарликнинг сабаблари, ҳудудий хусусиятлари ва жабрланиш хавфи ҳақидаги ахборотни тизимлаштириш зарур. Жамоат хавфсизлиги концепцияси эса хавфсизликни таъминлаш фаолиятини комплекс ташкил этиш учун муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади [2].

Мавзунинг долзарблиги жиноятчилик шакллари ва унинг содир этилиш муҳити ўзгариши шароитида фақат ўтган давр кўрсаткичларига таянишнинг чекланганлиги билан изоҳланади. Айниқса, рақамли муҳитдаги ҳуқуқбузарликларни баҳолашда ҳодисаларнинг қайд этилиш хусусиятлари, яширинлиги ва тез ўзгарувчанлигини ҳисобга олиш талаб этилади. Бироқ рақамлаштиришнинг ўзи прогнознинг ишончлилигини кафолатламайди: натижа маълумотларнинг сифати ва қўлланилган усулнинг мақсадга мослигига боғлиқ.

Мақоланинг мақсади криминологик башоратнинг назарий мазмунини аниқлаш ҳамда уни ҳуқуқбузарликлар профилактикасида қўллашнинг ташкилий ва услубий йўналишларини асослашдан иборат. Тадқиқотда тушунчалар таҳлили, формал-юридик ва тизимли таҳлил усулларидан фойдаланилди. Иш назарий-таҳлилий хусусиятга эга бўлиб, унда муайян прогноз моделининг аниқлиги бўйича мустақил эмпирик синов натижалари келтирилмайди.

Асосий қисм

Криминологик башоратнинг тушунчаси ва моҳияти

Криминологик башоратни жиноятчиликнинг келгусидаги ҳолати, таркиби, динамикаси ва унга таъсир этувчи омиллар тўғрисида илмий усуллар ёрдамида шакллантирилган эҳтимолий хулоса сифатида таърифлаш мумкин. Криминологик башоратлаш эса ушбу хулосани ишлаб чиқиш учун маълумот тўплаш, уларни текшириш, таҳлил қилиш, муқобил сценарийларни баҳолаш ва натижани янгилаб бориш жараёнидир.

Мазкур фарқ прогнозни тайёрлаш фаолияти билан тайёр прогнознинг мазмунини аралаштирмаслик имконини беради.

Башоратнинг илмий хусусияти унинг текшириладиган маълумотлар ва очиқ баён этилган фаразларга таянишида ифодаланади.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

Масалан, муайян ҳудудда қайд этилган ҳуқуқбузарликлар сонининг ўсиши жиноятчилик ҳақиқатан ортганини ҳам, мурожаат қилиш ёки рўйхатга олиш амалиёти ўзгарганини ҳам англатиши мумкин. Шу сабабли статистик кўрсаткичнинг ўзгаришини уни келтириб чиқарган шароитлардан ажратиб талқин қилиш нотўғри бошқарув қарорига олиб келиши эҳтимолдан холи эмас.

Криминологик башоратнинг объекти фақат жиноятлар сони билан чекланмайди. У жиноятчиликнинг ҳудудий тақсимоти, айрим турларининг улуши, такрорий ҳуқуқбузарлик хавфи, жабрланиш эҳтимоли ва профилактик таъсир натижасидаги ўзгаришларни ҳам қамраб олиши мумкин. Бунда ҳудуд даражасидаги хавф кўрсаткичларини алоҳида шахсга автоматик татбиқ этиш методологик жиҳатдан асосли эмас. Муайян ҳудудда яшашнинг ўзи шахснинг ҳуқуқбузарлик содир этишини англатмайди.

Башорат, режалаштириш ва профилактика ўзаро боғлиқ, аммо алоҳида вазифаларни бажаради. Башорат эҳтимолий вазиятни кўрсатади; режалаштириш мақсад, ресурс ва чораларни белгилайди; профилактика эса танланган чораларни амалга оширади. Демак, прогноз тайёрлаш мустақил якуний мақсад бўлиб қолмаслиги, унинг натижаси аниқ амалий қарорлар ва кейинги баҳолаш билан боғланиши лозим.

Мақсадлар ва методологик принциплар

Криминологик башоратнинг асосий мақсади профилактика субъектларини келгусидаги хавфлар ҳақида асосланган ахборот билан таъминлашдир. Бу мақсад жиноятчиликдаги эҳтимолий ўзгаришларни баҳолаш, хавфни кучайтирувчи ва камайтирувчи омилларни аниқлаш, чора-тадбирларнинг муқобил вариантларини солиштириш ҳамда ресурсларни манзилли тақсимлаш вазифалари орқали амалга оширилади.

Илмийлик принципи усулнинг назарий асоси, маълумот манбалари ва ҳисоблаш тартибининг тушунарли баён этилишини талаб қилади. Холислик принципи натижани олдиндан белгиланган идоравий мақсадга мослаштирмасликни англатади. Тизимлилик эса жиноятчиликни ижтимоий, иқтисодий, демографик ва ташкилий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганишни назарда тутади.

Эҳтимолийлик принципига кўра прогноз муқаррар воқеа ҳақидаги ҳукм эмас.

Шунинг учун хулосаларда қўлланилган фаразлар, маълумотларнинг чекловлари ва муқобил сценарийлар кўрсатилиши мақсадга мувофиқ. Узлуксизлик принципи янги маълумотлар келиб тушиши, вазият ёки ҳуқуқий тартиб ўзгариши билан прогнозни қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Мазкур принципларни текширилувчанлик ва ҳуқуқларга ҳурмат талаблари билан тўлдириш таклиф этилади. Биринчиси прогноз натижаларини кейинги воқелик билан солиштириш имконини таъминлайди. Иккинчиси таҳлилий мақсад учун зарур бўлмаган шахсий маълумотларни йиғишни чеклаш, натижалардан фойдаланиш мақсадини белгилаш ва инсон иштирокида қайта баҳолаш имкониятини сақлашни назарда тутади. Бу талаблар мақолада прогноз тизимларини лойиҳалашга доир муаллифлик тавсиялари сифатида илгари сурилмоқда.

Криминологик прогнозларнинг таснифи ва усуллари

Қамровига кўра прогнозлар умуммиллий, ҳудудий, муайян жиноят турига оид ва индивидуал даражаларда ишлаб чиқилиши мумкин. Умуммиллий прогноз стратегик йўналишларни белгилашга хизмат қилса, ҳудудий прогноз маҳаллий хавф омилларини ҳисобга олишга ёрдам беради. Индивидуал баҳолашда эса шахсга доир маълумотларнинг ишончлилиги ва хулосадан фойдаланиш чегараларига алоҳида эътибор қаратилиши зарур.

Муддатига кўра тезкор, қисқа, ўрта ва узоқ муддатли прогнозларни ажратиш мумкин. Уларнинг йиллар бўйича чегаралари барча тадқиқотлар учун ўзгармас меъёр сифатида қабул қилинмаслиги керак. Прогноз даври бошқарув вазифаси, маълумотларнинг янгиланиш тезлиги ва ўрганилаётган жараённинг барқарорлигидан келиб чиқиб белгиланади. Масалан, патруль йўналишини режалаштириш билан кўп йиллик профилактика дастурини асослаш турли вақт оралиғидаги таҳлилни талаб этади.

Мақсадига кўра мавжуд тенденциялар давом этганда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатни баҳоловчи изланиш прогнози ва белгиланган мақсадга эришиш шартларини ўрганувчи норматив прогноз фарқланади. Уларни биргаликда қўллаш вазиятнинг эҳтимолий ривожланиши билан режалаштирилган профилактик таъсир ўртасидаги боғлиқликни кўриш имконини беради.

Усуллар нуқтаи назаридан экстраполяция, эксперт баҳолаш, статистик моделлаштириш ва сценарий таҳлилидан фойдаланиш мумкин. Экстраполяция ўтган давр тенденцияларини келгуси даврга давом эттиришга асосланади, шу боис кескин ўзгаришлар шароитида эҳтиёткорликни талаб қилади. Эксперт баҳоси маълумот етишмаслигини қисман тўлдирса-да, субъективлик хавфига эга. Статистик моделлар омиллар ўртасидаги боғлиқликни баҳолайди, лекин аниқланган боғлиқлик ҳар доим ҳам сабабий муносабатни исботламайди. Сценарий таҳлили эса турли шартлар шароитида муқобил натижаларни кўриб чиқишга ёрдам беради.

Ҳуқуқий асослар ва профилактикада қўллаш имкониятлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 15 январдаги ПФ–10-сон Фармони криминология соҳасидаги илмий фаолиятни ривожлантиришнинг муҳим институционал асосларидан биридир [3]. Шу санадаги ПҚ–22-сон қарор илмий-амалий тадқиқот ишларини ташкил этишга бағишланган [4]. Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 24 июлдаги 445-сон қарори эса криминологик фаолиятни илмий таъминлаш масалаларини тартибга солади [5]. Бинобарин, соҳада ҳуқуқий асос умуман мавжуд эмас деган хулоса чиқариш тўғри бўлмайди; такомиллаштириш таклифлари мавжуд механизмларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши лозим.

Умумий профилактикада прогноз ҳудуд аҳолиси учун долзарб хавф омилларини аниқлашга хизмат қилиши мумкин. Махсус профилактикада у муайян ҳуқуқбузарлик турига йўналтирилган чораларни режалаштиришга ёрдам беради. Якка тартибдаги профилактикада шахснинг ижтимоий мослашувига кўмаклашиш эҳтиёжларини баҳолаш, виктимологик профилактикада эса жабрланиш хавфини камайтириш имкониятларини

ўрганиш муҳимдир. Бу ерда прогноз қонунчиликда назарда тутилган чораларнинг ўрнини босмайди, балки уларни танлаш учун қўшимча таҳлилий ахборот беради [1].

Хорижий тадқиқотларда прогнозга асосланган полиция фаолияти таҳлилий усуллар ёрдамида эҳтимолий хавфларни аниқлаш ва уларга мувофиқ чора кўриш билан боғланади.

У. Перри ва ҳаммуаллифлар тадқиқотида прогнозни маълумот йиғиш, таҳлил, амалий таъсир ва натижаларни баҳолаш билан боғлиқ жараён доирасида кўриб чиқиш зарурлиги ёритилган [6]. Бу ёндашувдан келиб чиқадиган амалий хулоса шундаки, прогноз сифати билан профилактик чора самарадорлиги алоҳида баҳоланиши керак: хавф тўғри аниқланган тақдирда ҳам танланган чора кутилган натижани бермаслиги мумкин.

Рақамли воситаларнинг имкониятлари ва чекловлари

Геоахборот тизимлари ҳуқуқбузарликларнинг ҳудудий тақсимотини кўрсатиш, вақт қаторлари эса даврий ўзгаришларни ўрганиш учун қўлланилиши мумкин. Бироқ харитада қайд этилган ҳодисалар зичлиги барча яширин ҳуқуқбузарликларни акс эттирмайди.

Ҳудудлар ўртасидаги фарқ мурожаат қилиш фаоллиги, рўйхатга олиш тартиби ва назорат интенсивлиги билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Шу муносабат билан рақамли моделни жорий этишдан олдин маълумотларнинг тўлиқлиги, такрорий ёзувлар, тасниф бир хиллиги ва вақт бўйича таққосланувчанлиги текширилиши лозим. Моделни баҳолашда уни тузишда ишлатилмаган кейинги давр маълумотларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Натижалар оддий базавий прогноз билан солиштирилмаса, мураккаб алгоритмнинг қўшимча фойдаси аниқ бўлмай қолади.

Хавф баҳосини шахснинг айбдорлиги ҳақидаги хулосага айлантиришга йўл қўймаслик керак. Мақолада таклиф этилаётган ёндашувга кўра, автоматлаштирилган натижа инсон томонидан текшириладиган тавсия бўлиши, ҳуқуқларни чеклайдиган қарорлар эса тегишли ҳуқуқий асос ва белгиланган тартибда қабул қилиниши лозим.

Моделдаги хатони аниқлаш, маълумотни тузатиш ва натижани қайта баҳолаш имкониятлари ҳам олдиндан кўзда тутилиши зарур.

Прогноздан амалиётда фойдаланиш учун унинг қисқа паспортини жорий этиш таклиф қилинади. Унда мақсад, қамров, вақт оралиғи, маълумот манбалари, усул, асосий фаразлар, чекловлар, тавсия этиладиган чоралар ва қайта кўриб чиқиш санаси кўрсатилиши мумкин. Бу тартиб натижани тушунишни осонлаштиради ва масъул субъектларнинг вазифаларини аниқлашга ёрдам беради.

Хулоса

Криминологик башорат ҳуқуқбузарликлар профилактикасини илмий асосланган ахборот билан таъминлайдиган муҳим воситадир. Унинг мазмуни келажакдаги жиноятни қатъий олдиндан айтишда эмас, балки хавф омиллари ва эҳтимолий ўзгаришларни баҳолашда ифодаланади. Башоратнинг амалий қиймати тайёрланган таҳлилий ҳужжатлар сони билан эмас, уларнинг асосли профилактик қарорларга хизмат қилиши билан белгиланади.

Таҳлил асосида, биринчидан, криминологик прогнозларни тайёрлашда ягона минимал услубий талаблардан фойдаланиш таклиф этилади.

Бунда манбалар, фаразлар, чекловлар ва янгилаш муддатини кўрсатиш ҳар бир прогнознинг ажралмас қисми бўлиши мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, прогноз натижаларини манзилли профилактика дастурлари билан боғлаш зарур. Аниқланган хавфга мувофиқ чора, масъул субъект, ижро муддати ва баҳолаш кўрсаткичи белгиланиши лозим. Тадбирларнинг самараси прогноз аниқлигидан алоҳида текширилиши керак.

Учинчидан, рақамли моделларни кенг жорий этишдан аввал чекланган қамровда синовдан ўтказиш, оддий усуллар билан таққослаш ва хатоларнинг ижтимоий оқибатларини баҳолаш тавсия этилади. Маълумотлар сифати паст бўлган ҳолда алгоритмнинг мураккаблиги ишончлилик ўрнини боса олмайди.

Тўртинчидан, шахсий маълумотларни муҳофаза қилиш, инсон иштирокида текшириш ва асоссиз тамғалашнинг олдини олиш прогноз тизимларининг асосий лойиҳалаш талаблари сифатида қаралиши лозим. Ушбу ёндашув криминологик таҳлилнинг амалий фойдасини инсон ҳуқуқларига ҳурмат билан уйғунлаштириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ–371-сон «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. https://lex.uz/docs/2387357
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 ноябрдаги ПФ–27-сон «Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. https://lex.uz/docs/5749291
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 15 январдаги ПФ–10-сон «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасини илмий тадқиқ қилиш фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. https://lex.uz/docs/6755597
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 15 январдаги ПҚ–22-сон «Криминология соҳасида илмий-амалий тадқиқот ишларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. https://lex.uz/docs/6755253
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 24 июлдаги 445-сон «Криминологик фаолиятни илмий таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. https://lex.uz/docs/7034904
6. Perry W. L., McInnis B., Price C. C., Smith S. C., Hollywood J. S. Predictive Policing: The Role of Crime Forecasting in Law Enforcement Operations. 2013. National Institute of Justice, NCJ 243830. https://nij.ojp.gov/library/publications/predictive-policing-role-crime-forecasting-law-enforcement-operations
7. Электрон манбаларга мурожаат қилинган сана: 2026 йил 2 ноябрь.